

Mainuš, František

Závěr

In: Mainuš, František. *Vlnářství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII. století*. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1960, pp. 214-221

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119120>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Dřívější historiografie nevěnovala dějinám moravského a slezského vlnářství a bavlnářství přílišnou pozornost. Neexistuje žádné celkové zpracování a monografie i články, pokud se dotýkají některých důležitých dílčích otázek vývoje zmíněných odvětví, jsou většinou již zastaralé. Jen některé si podržely dodnes svou hodnotu. Zatím chybějí marxistické práce, které by řešily v oblasti moravskoslezské základní problémy spojené s vývojem průmyslové výroby v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu. Tato monografie se pokouší objasnit úlohu a celkové tendence, jež byly charakteristické pro moravskoslezské vlnářství a bavlnářství v 18. století. Studie je založena vesměs na pramenném materiálu z četných archivů domácích i zahraničních.

Vlnářství bylo na Moravě po staletí neobyčejně silné. Na území pozdějšího Rakouského Slezska byla výroba vlněných tkanin až na druhém místě za plátenictvím. Bavlnářství se uchytilo na Moravě teprve ve 2. polovině 18. století, kdežto v Rakouském Slezsku se i na konci 18. století toto textilní odvětví vyskytovalo jen sporadicky. Teprve v 19. století bavlnářství zapustilo kořeny také v této oblasti.

Vlnářství v moravskoslezském prostoru mělo příznivé podmínky k rozvoji. Mělo dostatečné množství surovin, tj. vlny. Domácí surovinová základna nestačila krýt spotřebu zdejších soukeníků ani ve stoletích před 18. stoletím. Ovce se chovaly ve velkých počtech u feudálních dvorů a také každý poddaný hospodář měl větší či menší počet ovcí. Na počátku 18. století se chovalo jen na Moravě více než 200 000 ovcí. V polovině 18. století stoupl jejich počet až na 720 000. Avšak výnos vlny ze zdejších ovčích stád v polovině 18. století kryl spotřebu místních soukeníků a ostatních řemeslníků pracujících s vlnou jen z jedné čtvrtiny. Ve druhé polovině 18. století věnovali feudálové a také státní úřady velkou pozornost dalšímu rozšíření chovatelství ovcí. Nemalá péče byla věnována výběru hodnotných plemen, aby se zlepšila kvalita vlny. Na konci 18. století dodávaly některé moravské a slezské velkostatky hodnotnou vlnu. Výroba vlněných tkanin se však rychle rozvíjela, takže domácí produkce vlny, i když se zvětšila, dodávala na sklonku století pouhou desetinu veškeré spotřeby. Téměř všechnu vlnu, v roce 1798 více než 127 000 centnýřů, zpracovali soukeníci, cajkaři a vlnářské manu-

faktury. Vlna se dovážela hlavně z Uher. Po celá desetiletí byla uherská vlna životní nutností pro tisíce moravských a slezských řemeslníků i pro manufaktury. Vlna se dovážela také z Čech, Polska a Pruského Slezska. Obchod s vlnou ovládali obchodníci. Zmocnili se surovinové základny a drobní výrobci, cechovní mistři, byli nuceni kupovat od nich vlnu za vyšší ceny. Obchodníci s vlnou ekonomicky ovládali chudší řemeslníky.

Nejpočetnější skupinou pracovníků ve vlnářství a bavlnářství byli přadláci. Na Moravě a ve Slezsku jich bylo na konci 18. století okolo 50 000. Ještě mnohem početnější byli přadláci lnu. Přadláctví bavlny se šířilo na Moravě teprve od poloviny 18. století, když si na zdejších panstvích zřídily faktorie bavlnářské manufaktury ze sousedních zemí, ze Šaštína na Slovensku a Švechat v Rakousích. Pro soukenické a cajkařské mistry předli zpravidla členové jejich rodin a chudí obyvatelé měst. Vlnářské manufaktury obdobně jako bavlnářské poskytovaly potřebnou kvalifikaci chudým lidem ve městech a na venkově v kursech, zvaných někdy přadlácké školy. V letech 1765—1769 financoval pořádání přadláckých kursů stát. V některých manufakturách pracovali jako přadláci sirotci, které stát svěřil péči manufakturních podnikatelů (např. v prvé brněnské soukenické manufaktuře, zvané podle majitele Köf-fillerova manufaktura). Přadláci vlny a bavlny byli aspoň ze dvou třetin stálými pracovníky. Živil se předením po celý rok. Za svou práci dostávali mzdu. Výrobní vztahy v obou druzích předení byly jasně kapitalistické.

Do poloviny 18. století byla v moravkoslezském vlnářství až na několik výjimek zastoupena pouze řemeslná výroba. Téměř úplně převládalo soukenictví, kdežto cajkařství se rozmohlo teprve později v pokročilejších desetiletích. Soukenictví bylo výrobou povýtce městskou. Podle statistiky z roku 1728 bylo na Moravě okolo 2600 soukeníků. Pro Slezsko máme pouze neúplné údaje z roku 1733; tehdy tam bylo okolo 460 soukenických mistrů. Největšími soukenickými středisky byla Jihlava, Nový Jičín, Fulnek, Příbor, Třebíč, Vizovice, Moravská Třebová a ve Slezsku Bílsko, Opava a Bílovec. Koncem 20. let 18. století zhotovovali moravští soukeníci okolo 43 000 kusů suken ročně. Moravská a slezská výroba vlněných tkanin procházela v 1. polovině 18. století hlubokou depresí. Důkazem je pauperisace drobných výrobců, zmenšování počtu řemeslných dílen i objemu roční produkce. Hlavní příčinou krize byly přežilé cechovní formy, které brzdily rozvoj výrobních sil. Slezská výroba vlněných tkanin byla těžce postižena zmenšením odhytu na východě, v Polsku a hlavně v Rusku, a pak násilným rozdělením Slezska v důsledku válek o dědictví rakouské. Moravští a slezští soukeníci zhotovovali až do poloviny 18. století výlučně hrubší druhy suken. Výroba jemnějších suken byla výjimkou. V některých střediscích, zejména v Jihlavě a v Novém Jičíně, měla prvořadou důležitost výroba vojenských suken. Na východní Moravě, kde existovalo venkovské necechovní soukenictví, tvořilo

podstatnou část sortimentu hrubé sukno zvané „huňá“ nebo valašské sukno. Obchodu se sukнем se zmocnili obchodníci. Jen bohatší cechovní mistři jezdili na trhy a na nich prodávali vlněné tkaniny ve své režii. Značné procento suken zhotovených moravskými a slezskými řemeslníky se prodávalo na trzích v hranicích obou zemí, např. v Brně, Olomouci, Opavě a jinde. Mnohem více tohoto zboží se však vyváželo do okolních zemí, do Uher, Rakous a také do cizích zemí, zejména do Německa, Polska, Švýcarska, Sedmihradská a jinam. Moravská a slezská sukna se dostávala do ciziny častěji z druhé ruky, prostřednictvím obchodníků, např. uherských, polských, rakouských, než přímo, jsouce tam vyvážena místními obchodníky. Hospodářsky nejsilnější obchodníci se sukнем byli v Jihlavě, v Novém Jičíně, Fulneku, Olomouci, Bílsku a Opavě. Mnozí z nich prodávali ročně za hranice mnoho tisíc kusů suken. Odbyt za hranicemi Moravy a Slezska, ať už v územích náležejících k rakouské monarchii, či v cizích zemích, byl významným faktorem, jenž působil citlivě na situaci ve zdejší výrobě vlněných tkanin.

Nejdůležitějším soukenickým střediskem na Moravě, a je možno říci v celé střední Evropě, byla Jihlava. V 16. století bylo v tomto městě okolo 700 soukenických dílen, v nichž se zhotovovalo ročně mnoho desítek tisíc kusů kvalitních suken. Třicetiletá válka podlomila citelně hospodářský význam Jihlavy. Město bylo vylidněno a soukenictví upadlo. Po válce se však pozvolna vzpamatovávala i páteř jihlavského hospodářského života, výroba suken. Vývoj jihlavského soukenictví od poloviny 17. do poloviny 18. století je charakterisován několika rysy. Jihlavský soukenický cech zdědil z předchozích staletí všechny rozpory, jimiž bylo toto sdružení proniknuto. Trval neustálý boj mezi masou prostých členů a představenstvem cechu, v němž byli zastoupeni bohatí mistři. Dalším rysem vývoje jihlavské soukenické výroby byl každodenní zápas mistrů s místními obchodníky s vlnou a se sukнем. Konečně třetím faktorem byla snaha cechu o dosažení monopolu při výrobě některých druhů sukna v moravské oblasti. Rakouská armáda odebírala většinu jihlavských vojenských suken, a proto stát měl eminentní zájem na rozvoji tohoto střediska. Již ve 2. polovině 17. století státní úřady zasahovaly do vnitřních záležitostí zdejšího cechu a urovnávaly rozpory mezi mistry a představenstvem, určovaly směrnice pro poměr mezi soukeníky a obchodníky s vlnou a se sukнем a dávaly instrukce také městskému magistrátu. Např. již v roce 1663 došlo po nátlaku z Vídně k částečné dohodě mezi soukeníky a obchodníky a obdobná dohoda byla obnovena v roce 1668. Byly stanoveny ceny suken, které obchodníci byli povinni zachovávat při nákupu u mistrů. Členstvu se podařilo dosáhnout také určitého vlivu na vedení cechu tím, že vysílalo své zástupce do tzv. soukenického výboru, jenž získal pozoruhodné právo při kontrole hospodaření s cechovními prostředky. Na sklonku 17. a na počátku 18. století prožívalo jihlavské soukenictví období konjunktury, jejíž

příčinou byly veliké objednávky pro rakouskou armádu bojující na evropských frontách v zápase o dědictví španělské. Avšak po nedlouhé době státní dodávky poklesly a jihlavská výroba byla prudce omezena. Vnitřní rozpory v cechu se zostřily a také protiklad mezi obchodníky a výrobci se prohloubil. Vykořisťování drobných výrobců skupinou obchodníků ve spojení s cechovními funkcionáři a městským magistrátem dosáhlo vrcholu. Rok od roku byla situace v Jihlavě napjatější a neutěšenější. V roce 1724 poslal stát do Jihlavy zvláštní komisi, která měla za úkol navrhnout taková opatření, aby soukenická výroba byla uchráněna před dalším úpadkem. Komise vypracovala nový pořádek, jímž se cechovní záležitosti dostaly pod přímou kontrolu státních úřadů. Počátkem roku 1726 byla z iniciativy státu zřízena soukenická společnost, již bylo poskytnuto monopolní právo na prodej vlny a na obchod se sukny. Společnost trvala pouhé tři roky a pak zanikla, protože její existence nevyvěřala z potřeb a podmínek v soukenické výrobě, ale byla institucí vnucenou státem. V dalších desetiletích byli soukeničtí mistři odkázáni znovu na libovůli obchodnictva. Na přání státních orgánů však soukenický cech začal nakupovat vlnu, kterou dával na úvěr nejchudším členům. Také hotové zboží, které odváděli tito mistři, prodával cech ve své režii. Od konce 30. let 18. století se počíná v jihlavském soukenictví vyvíjet zvláštní forma, výrobní družstvo, která ve 2. polovině 18. století plně převládla. Jihlavské soukenictví v 1. polovině 18. století procházelo obdobím stagnace, ba možno říci úpadku. Počet cechovních mistrů se zmenšoval. Bylo omezeno přijímání nových členů a v dohodě se státními úřady byly zavírány desítky dílen pod rozličnými záminkami. Od roku 1728, kdy bylo v Jihlavě 461 soukeníků, zmenšil se jejich počet až na 362 v roce 1752. Konservativní a přežilé cechovní zřízení v Jihlavě bylo hlavní příčinou pozvolného úpadku tohoto velikého soukenického střediska.

Ve 2. polovině 17. století počaly pronikat do rakouské monarchie merkantilistické myšlenky a ovlivňovaly státní hospodářskou politiku. Mezi prvé zdejší merkantilisty, kteří vystoupili ještě před známými teoretiky a praktiky merkantilismu Becherem a Hornigkem, je nutno zařadit dva moravské představitele tohoto směru, brněnského rychtáře Pavla Hynka Morgenthalera a advokáta Fabiána Šebestiána Malivského z Maliv. Prvý z nich, Morgenthaler, podal již v roce 1653 elaborát, v němž zcela v merkantilistických tendencích navrhoval, jak zlepšit hospodářství v rakouské monarchii. Druhý moravský merkantilista, Malivský, uplatnil své myšlenky v praxi a založil někdy okolo roku 1660 manufakturu na výrobu jemných suken v Ivančicích. Později byla tato manufaktura přenesena do Tišnova, ale po smrti svého zakladatele zanikla. Merkantilistická praxe zintenzivněla po vystoupení Becherově a Hornigkově. V zemích rakouské monarchie vzniklo několik významných manufaktur. Na Moravě stojí za zmínku pokus brněnských jezuitů z počátku 18. sto-

letí, kteří počali ve své režii zhotovovat sukna. Nejvýznamnější manufakturní podnikání ve vlnářství počátkem 18. století je však spojeno se jménem moravských feudálů Kouniců. Dominik Ondřej Kounic založil někdy okolo roku 1701 manufakturu na výrobu jemných suken ve Slavkově a vzápětí druhou na výrobu mlýnských pláten a kreponu na svém panství v Křižanově. Kounicovské manufaktury náležejí podle organizační vyspělosti k manufakturám soustředěným a měly kapitalistický charakter. Křižanovská manufaktura, v níž tvořili jádro odborných pracovníků Švýcaři, byla přenesena do Slavkova, ale ani tam nepřimáshela majiteli zisků a tak v roce 1716 zanikla. Po skoro celých dalších 40 let nevznikla na Moravě vlnářská manufaktura a jejich nový rozmach počíná teprve ve 2. polovině 18. století.

Ve druhé polovině 18. století se vlnářství v oblasti moravskoslezské pronikavě zvětšovalo. Stát omezil dřívější cechovní zábrany, takže i řemeslnému vlnářství se dostalo příležitosti k růstu. Vedle soukenictví se v té době ujala výroba cajků a různých polovlněných tkanin. Také objem manufakturní výroby nabýval rok od roku na významu. V roce 1791 bylo na Moravě a ve Slezsku 5197 soukenických mistrů se 4515 stavy. Dalších 230 stavů bylo v soukenických manufakturách. Cajkařů-řemeslníků bylo celkem 103 se 142 stavy a v cajkařských manufakturách bylo okolo 450 stavů. Na sklonku století, v roce 1798, pracovali drobní výrobci, soukeníci a cajkaři, na 5500 stavech a ve vlnářských manufakturách bylo dalších 1200 stavů. Roční produkce se pohybovala okolo 190 000 kusů vlněných tkanin všeho druhu. Některá vlnářská střediska v těchto desetiletích dosáhla pozoruhodného rozmachu. Sluší jmenovat Nový Jičín, Příbor a Fulnek. Jihlavské soukenictví, díky nové organizaci, tzv. soukenickému bratrstvu, znovu na několik let rozkvetlo. Forma družstevní výroby, která v tomto soukenickém středisku převládla, byla zpočátku hybnou pákou rozvoje. Ovšem již od sklonku 18. století zasáhla jihlavskou soukenickou výrobu vleklá deprese, z níž se již nevzpamatovala.

Do druhé poloviny 18. století sahají počátky jednoho z největších středoevropských vlnářských středisek — Brna. V tomto městě byl jen slabý soukenický cech, čítající ne více než 12 mistrů. Za půl století, na přelomu 18. a 19. století, však bylo v Brně tucet vlnářských manufaktur, v nichž nacházelo obživu na 11 000 lidí. Roční produkce suken a cajků všeho druhu se pohybovala ve výši několika desítek tisíc kusů. Brněnské vlnářství vyrůstalo na základě manufakturní výroby, nejsouc svázáno s cechovními tradicemi na rozdíl od jiných míst, např. Jihlavy, Nového Jičína či Liberce v Čechách. Pro počáteční fáze brněnských manufaktur měly důležitou úlohu státní úřady. Moravský manufakturní úřad spolu s půjčovní bankou, jejíž činnost byla v souladu se státní hospodářskou politikou, se pokoušely již v 50. letech 18. století zavést na Moravě a hlavně v Brně výrobu některých druhů textilií, např. jemných suken, cajků apod. V režii půjčovní banky či manufakturního úřadu pracovalo

v Brně několik cizích odborníků, Nizozemců a Slezanů. V roce 1763 převzala půjčovná banka vedení soukenické manufaktury, která byla umístěna dosud v Kladrubech v Čechách. Manufaktura byla přestěhována do Brna. Po několika letech se půjčovná banka vzdala této manufaktury ve prospěch společnosti složené z brněnských obchodníků. Nejiniciativnějším z nich byl L. Köffiller, později její majitel. Tato manufaktura dosáhla pozoruhodného rozmachu v 80. letech, kdy měla až 120 stavů. Köffiller se však zadlužil, a když byl nucen omezit vývoz do Turecka v důsledku válečného konfliktu, věřitelé si vymohli exekuční řízení, v němž manufaktura v letech 1792–93 zanikla. Téměř současně jako prvá soukenická manufaktura vznikla v Brně druhá, na výrobu plyše a cajků. Podnikání financoval stát, pracovníky byli francouzští odborníci z Amiensu. Avšak tato manufaktura neměla dlouhého trvání a již počátkem 70. let zanikla. Pracovníci v prvých brněnských manufakturách byli zčásti cizinci, Nizozemci a Francouzi, a zčásti domácí lidé. V průběhu let domácí pracovníci vykonávali i nejzodpovědnější funkce. Podíl cizinců stále klesal. V posledních dvou desetiletích počet vlnářských manufaktur rychle rostl. Podnikateli byli v drtivé většině bývalí zaměstnanci v Köffillerově manufaktuře. Začínali s několika stavy, ale někteří z nich dosáhli značných úspěchů. Jmenuji např. podnikatele Mundiho, který začínal u Köffillera jako tovaryš, ale na sklonku století měl velké manufaktury v Brně, v Tišnově a v Těšíně. Brněnské vlnářské manufaktury měly kapitalistický charakter a vesměs náležely k manufakturám soustředěným. Byly vybaveny veškerou tehdy známou technikou a již počátkem 19. století se v nich počaly objevovat stroje, např. postřihovací stroj apod. Zaměstnanci brněnských manufaktur byli většinou zchudlí cechovní mistři, tovaryši a chudina z města a širokého okolí. Velká koncentrace manufakturního dělnictva v tomto městě byla jednou z hlavních příčin jeho značné aktivity v boji proti tvrdému kapitalistickému vykořisťování.

Největší moravská cajkařská manufaktura vznikla v Uničově. Založilo ji v polovině 60. let město a po několika letech se ujala jejího vedení skupina vídeňských obchodníků. Na Moravě a ve Slezsku vzniklo ve 2. polovině 18. stol. několik dalších vlnářských manufaktur. Zakladateli a majiteli byli v několika případech feudálové. Většina však byla založena příslušníky rodící se buržoasie, obchodníky, bohatými cechovními mistry apod. Až na několik málo výjimek, šlo vesměs o manufaktury soustředěné. Ve všech však část přadláků pracovala doma a také jisté procento stavů bylo umístěno v bytech manufakturních pracovníků. Hlavní výrobní operace se však prováděly v manufakturních dílnách. Manufaktury se vyvíjely ve feudálních poměrech. To se odráželo ve formování výrobních vztahů. Ve vlnářských manufakturách, i když byl jejich majitelem feudál, se však vyskytovaly feudální výrobní vztahy jen v nepatrné míře na rozdíl od plátenictví, kde mimoekonomické

násilí se projevilo mnohem silněji. Kapitalistické výrobní vztahy byly ve vlnářských manufakturách plně rozvinuty.

Bavlnářství na Moravě a zvláště ve Slezsku se ani ve 2. polovině 18. století příliš nerozšířilo. Pozoruhodná je skutečnost, že výroba bavlněných tkanin byla omezena jen na manufaktury. Mezi bavlnářská střediska je nutno na prvním místě zařadit Šumperk. Od poloviny 18. století se tu počaly zhotovovat polobavlněné a později bavlněné tkaniny. Zároveň se ve zdejších manufakturách vyráběl plyš a samet. Šumperská manufaktura, jejímž majitelem byl vídeňský obchodník Klapproth, měla ve skutečnosti dvě části. Jedna pro výrobu bavlněného manšestru, dušestru, plyše a sametu byla soustředěna v manufakturních dílnách. Druhou část tvořili členové zdejšího cechu trypařů, kteří pracovali na základě smluv pro manufakturu ve svých domovech. Dodávali hlavně polobavlněnou tkaninu zvanou tryp. Šumperk a jeho okolí se v 1. polovině 18. století dostal mezi přední bavlnářské oblasti v českých zemích. Největší moravskou bavlnářskou manufakturu na Moravě založil hr. Blümegen na svém panství v Letovicích. Tato manufaktura, vzniklá koncem 40. let, byla původně zaměřena na výrobu lněných tkanin a teprve koncem 60. let ji její majitel změnil v manufakturu bavlnářskou. Počátkem 90. let v ní pracovalo 600 stavů a roční produkce se pohybovala okolo 22 000—24 000 kusů kartounů. Na Moravě bylo ještě několik bavlnářských manufaktur, např. ve Starém Hobzí, v Brtnici aj. Ve Slezsku se zhotovovaly některé druhy polobavlněných tkanin ve vlnářských manufakturách. Bavlnářství se tu poněkud více rozšířilo až v 19. století.

Vlnářské manufaktury se zaměřovaly na výrobu lepších a dražších tkanin. Toto zboží se prodávalo z velké části na trzích za hranicemi Moravy a Slezska. Významnými zákazníky byli obchodníci ve Vídni, Linci, Pešti apod. Manufakturní podnikatelé si však získávali sami okruh zahraničních zákazníků. Velmi důležitý byl vývoz zdejších vlněných tkanin na Balkán. Podarilo se proniknout také na trhy v Itálii a některé druhy moravských suken, zejména jhlavských, si upevnily své posice na trzích ve Švýcarsku a v západním Německu. Připojení Haliče k rakouské monarchii pomohlo odbytu moravských a slezských tkanin v Polsku a později i v Rusku. Pro řemeslnou výrobu a v poněkud menší míře pro manufaktury, tvořila hlavní sféru odbytu poptávka na rozsáhlém vnitřním trhu v oblastech rakouské monarchie.

Zmiňovali jsme se, že ve vlnářských manufakturách, a totéž platí o manufakturách bavlnářských, převládaly plně kapitalistické výrobní vztahy. Feudální pozůstatky byly v těchto většinou soustředěných manufakturách vcelku neznatelné. Avšak kapitalistický výrobní způsob a kapitalistické výrobní vztahy se neomezily jen na soustředěné manufaktury. Již od sklonku 16. století můžeme sledovat výskyt kapitalistických výrobních vztahů v řemeslné výrobě — v soukenických ceších. Nákladnictví, které lze v tomto výrobním

odvětví charakterisovat jako rozptýlenou manufakturu, bylo ve vlnářství častým zjevem; v 18. století značná část soukeníků nebyla ničím jiným než námezdními dělníky v rozptýlených manufakturách. Pauperisace malovýrobců byla stále intenzivnější. Obchodníci s vlnou a se sukrem vykořisťovali soukeníky a cajkaře při nákupu vlny i při odkupu suken. Mzdy drobných výrobců, kteří pracovali pro nákladníky, byly neobyčejně nízké. Také v manufakturách bylo obvyklým zjevem tvrdé vykořisťování dělníků. Výdělky byly nedostatečné zvláště v letech, kdy se zmenšil odbyt a podnikatel měl k dispozici nadbytek pracovních sil. Životní podmínky pracovníků ve vlnářství, ať už pracovali ve svých dílnách, nebo v dílnách manufaktur, byly svízelné. Za mnohahodinovou pracovní dobu si vydělali několik krejcarů, z nichž jim byly strhávány pokuty za sebemenší kvalitativní chybu. Z tohoto chudého výdělku museli živit rodiny, platit rozličné daně státu, mnozí i feudální vrchnosti a církvi. Není divu, že pracovali všichni členové rodin, od dětí po starce, neboť jen tak si vydělali na nejnnutnější živobytí. Většina pracovníků v manufakturách bydlela v nehygienických, přeplněných místnostech, často na pracovišti. Jednání nadřizených bylo hrubé a nechyběly případy bití nejen dětí, ale i dospělých. Mezi manufakturním dělnictvem lze však již na sklonku 18. století pozorovat odpor vůči vykořisťovatelskému postupu manufakturníků. Zejména v Brně, kde koncentrace manufakturních dělníků byla velká, došlo k prvním stávkám a na počátku 19. století při zavádění strojů k bouřím proti jejich užívání a k jejich rozbíjení. V utrpení a boji se rodila nová společenská třída — dělnictvo.